

УДК 81.01:81'37

Монахова Т.В., старший викладач кафедри української філології і світової літератури Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, аспірантка Інституту української мови НАНУ.

Концепт *дім* у творі Валерія Шевчука “Дім на горі”

У статті розглянуто результати семантико-синтаксичного аналізу концепту “дім” у романі Валерія Шевчука “Дім на горі”. Визначено авторські варіанти значень концепту “дім”.

The article deals with the results of the semantic and syntactical analyses of the concept “house and home” in Valeryi Shevchuk’s novel “The house on the pick”. The authorised variants of the concept “house and home” meanings are settled.

Концепт дому є одним із стрижневих для людської цивілізації, культури та мислення. Філософи називають дім “нашим куточком світу”, “першосвітом”, “космосом”. Відчуття захищеності, затишку, внутрішньої гармонії можливе (чи неможливе) в будь-якій домі, незалежно від його облаштування, наявності чи відсутності розкошів у ньому. Гастон Башляр відзначає привілейовану сутність дому для феноменологічного дослідження глибинних цінностей. “Дім для нас – джерело розрізнених образів і разом із тим певне образне ціле” [3, с. 26].

Пошук нових підходів до вивчення концептів – це загальна проблема, актуальна для сучасної когнітивної лінгвістики. Дослідженням концептів займаються такі дослідники, як: А. Вєжбицька [1], В. Іващенко [6], В. Маслова [7], Ю. Степанов [9] тощо. У сучасній мовознавчій літературі наявні три підходи до вивчення концептів: культурологічний (лінгвокультурологічний), когнітивний (філософський), літературний. Однак усі дослідники сходяться на тому, що концепт – це певний культурний, національний, ідеальний, символічний, ментальний смисл. Статусу концепту певний смисл набуває тоді, коли виходить за межі якогось одного простору (художнього тексту, певного історичного періоду тощо) та об’єднує кілька таких просторів (літературу і культуру загалом; історію в діяхронічному зрізі тощо). Концепт завжди реалізується в мові.

Ми здійснюємо спробу застосування корпусних методів до вивчення базових концептів мови творів Валерія Шевчука. Завданням цієї статті є спроба семантико-синтаксичного аналізу концепту “дім” у романі Валерія Шевчука “Дім на горі” [10].

Дім як концепт організовує художнє полотно роману Валерія Шевчука “Дім на горі”, є водночас його лейтмотивом і дійовою особою. Сам

роман, за визначенням письменника, є ремінісценцією Парнасу, заселеного жінками (музами), які оплодотворюються від заблудлих чоловіків, надихають їх, наділяючи творчим і житейським неспокоєм. У цьому творі концепт *дому* розростається багатьма символічними смислами, які корелюють між собою, створюючи загальну ідею.

Нашою метою є дослідити концептні значення *дому* шляхом аналізу семантики імен концепту та визначення їх семантико-синтаксичної функції в тексті.

Як відомо, мовлення, на противагу мові, окрім кодифікованої знакової інформації, збагачує повідомлення різноманітними додатковими значеннями, які не витікають із самої мови, а засвоюються через пізнання світу й знакову діяльність людей. Отже, мовлення письменника, його твір, а ширше – ідіолект, є цінністю саме з погляду виявлення нестандартних, оригінальних, додаткових мовно-гносеологічних зв’язків. Такі семіотичні (знакові) значення разом з імплікаційними (природними) формують комплексні, важливі для певної культури й людства в цілому смисли – концепти.

Саме тому класифікацію концептних смислів варто розпочати з виявлення прямих і переносних вживань імен концепту. Іменами концепту є іменники, які несуть значення 1) місця проживання людини, 2) місця, в якому людина знаходить затишок, спокій та відчуття захищеності, 3) місця, де людина народилася й жила в дитинстві, 4) належність людини до певного роду, сім’ї. У різних контекстах твору такими іменниками є: *дім, хата, мешкання, будинок, замок, фортеця, господа, обійстя, домівка, дах, подвір’я* тощо.

Після виявлення прямих і переносних вживань імені концепту ми оцінюємо ступінь їхньої активності в тексті: чи впливають вони на розвиток сюжету, чи беруть участь у формуванні ха-

рактерів героїв, чи виражають програмні настанови письменника. Звідси така **класифікація концептних значень**:

ПД – пряме другорядне значення: номінативне, яке не впливає на розвиток подій у творі; це супровідне, обставинне пряме значення;

ПЦ – пряме центральне значення: номінативне, яке організує у тексті простір, є частиною хронотопу або конкретним образом твору;

ПЦС – пряме центральне символічне значення: яке несе додаткове філософське навантаження, часто переростає в символічно-переносне;

ПП – переносне пасивне значення: вживання слова-імені концепту фігурально з метою створення художнього ефекту;

ПА – переносне активне значення: фігуральне слововживання, яке має програмний, лейтмотивний смисл;

ПАС – переносне активне символічне значення, яке є виразником сакральних смислів, світоглядних позицій автора.

Така диференціація концептних значень, з одного боку, не ускладнює процес аналізу надмірною конкретизацією (немає поділу переносних значень на тропи й фігури), а з іншого, дає можливість дослідити свідоме застосування і несвідомі вияви абстрактного поняття “концепт” у конкретному художньому тексті.

Під словосполученням “вживання номенів концепту” розуміємо синтаксичні одиниці, які утворюють навколо імені концепту закінчений контекст. Йдеться про певне його значення, що виникає в конкретній мовленнєвій ситуації.

Сьогодні дослідники-синтаксисти стверджують, що традиційний синтаксис є багатошаровим утворенням і приховує в собі щонайменше

чотири аспекти: формальний, семантичний, комунікативний і комунікативно-прагматичний синтаксиси [8, с. 589].

Дослідити зв'язок мови та дійсності, збагачуючи гносеологічні, філософські аспекти мовознавства, пропонує семантичний синтаксис. “Для відображення в реченні певної ситуації позамовної дійсності, для вираження певного смислу недостатньо, щоб слова називали якісь предмети і поняття, треба знати, в яких ролях пов'язані предмети даною ситуацією...” [4, с. 44]. М. Нікітін зазначає, що синтаксична семантика як розділ семаціології має своїм предметом перш за все референційно-когнітивний аспект змісту синтаксичних одиниць (речення і словосполучення), тобто опис ситуацій (подій, фактів, стану справ) у термінах об'єктивованого значення, і лише непрямо виходять на прагматичний і комунікативний компоненти значення комунікативних одиниць, залишаючи їх у якості прямого предмета для прагмалінгвістики, комунікативної лінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, теорії мовленнєвого спілкування і теорії мовленнєвих актів тощо [8, с. 590].

Оскільки будь-який текст відповідно до його характеру й змісту відображає у своїх синтаксичних конструкціях загальну модель мовного світобачення, то аналіз наявних у тексті конструкцій, об'єднаних спільним загальним значенням, може розкрити картину бачення світу автором, точніше фрагменту дійсності – поняття *дому*.

Усі номени концепту *дім* у досліджуваному тексті ми диференціювали відповідно до синтаксичного інструментарію, запропонованого Г. О. Золотовою [5], й отримали такий репертуар синтаксичних одиниць номенів концепту *дім* у творі “Дім на горі”:

Таблиця 1

Синтаксична одиниця	Визначення	Приклад із тексту	Семантичний код
Агенс	Виконувач дії	“Запахло димом, горіли хати уражених” “На горі так само мовчазно топилась у зелені надто високо занесена хата”	ПД ПЦ
Генератив	Визначення особи за належністю до певної сукупності	“ Дівчата цього дому , як ти сказав, не завжди бувають обачні, – мовила вона обережно” “Назустріч вискакували, наче чорні птахи, брати по обителі ”	ПЦ ПД
Деліберат	Зміст мовно-мисленнєвої, соціальної діяльності або сприйняття	“Мені раніше здавалося, що легенду нашого дому створила таки вона: мала неабияку фантазію” “ Забував про домівку і стару матір, яка чекала його з обідом”	ПЦ ПД
Дестинатив	Призначення	“... йому надійшла пора покинути батькове обійстя і взяти на плече мандрівницьку торбу”	ПЦ

Продовження таблиці 1

Синтаксична одиниця	Визначення	Приклад із тексту	Семантичний код
Дименсив	Розмір, кількість, дистанція	“Не буде серед них в той момент тільки старшої дівчинки: вона сидітиме далеко від хати на камені й митиме ноги”	ПД
Директив	Напрямок	“Долинський озирнувся – від будинку уже вели Меланку”	ПЦ
Каузований	Обумовлений; на який впливають	“Негоже мені хату кидати , коли чоловік у дорозі” “Після того дощу люди мушили наново обмазувати хати , бо з білих вони ставали рябі, і це було всім напрочуд, адже звикли білиту хату перед Великоднем”	ПЦ ПД
Квалітатив	Якість, ознака предмета	“Десь близько уже мало бути село, воно й справді з’явилося попереду – мерехке, як марево, з липами, в’язами й білими, наче мальованими, хатами ”	ПД
Комітатив	Побічна дія, ознака; супроводжувач	“... лишилася тільки ця порожня вулиця з двома рядами будинків ” “Відчув він, що, коли б не було тут оцієї жінки... білої оцієї королеви з її палацом і теплою всмішкою, загубився би він навки...”	ПД ПАС
Лімітатив	Сфера, галузь, межі реалізації ознаки	“Зрештою, ніч зробила своє: Галя вперше повірила бабці – над усім цим домом і справді зависла особлива таємниця... ”	ПАС
Локатив	Місцезнаходження	“Ожили в його сонному мозку всі тисяча і одна казки, що прочитав їх у цьому домі... ”	ПЦ
Партатив	Частина цілого	“... стіни хат йому прозоріли – міг бачити й кімнати, що їх безнастанно чепурили й чистили невсипуці руки”	ПД
Потенсив	Потенційна дія, стан у модально-каузативних конструкціях	“... в класі запахло мокрою глиною, і Хлопець, удихнувши того запаху, відчув урочистий настрій, який запановує, коли білять хати ” “Жінка відчула, що хата стала для неї раптом мала, аж на плечі давила ”	ПД ПАС
Тематив	Називання теми, що оцінюється	“Він проживе тут стільки, скільки вважатиме за потрібне, – поки що це єдиний дім, який він може назвати своїм ”	ПЦ
Темпоратив	Часові характеристики	“Не міг він витримати такої розмови, адже, відколи він виїхав із рідного обійстя, не покидають його ці слова ”	ПЦ
Транзитив	Шлях руху	“ Через весь дім знову пронісся владний і різкий погук”	ПЦ
Трансгресив	Результат перетворення, перевтілення	“ Стіни її дому ставали прозорі , і крізь них вона могла дивитися на повні квітів і прямихого духу дуги”	ПП
Фінітив	Ціль, призначення предмета	“Єдине моє бажання : завершити мандри і до кінця днів осісти в якійсь добрій оселі ”	ПЦС

За результатами дослідження, стабільними синтаксемами концепту є *локатив* і *потенсив* – вони присутні в усіх ситуаціях вияву концептів як у переносних, так і в прямих значеннях; а найактивнішими є *директив* і *локатив*, бо вони найчастотніші.

Таким чином, протягом усього роману “Дім на горі” концепт *дому* найбільш послідовно й активно розкрито у двох значеннях:

- 1) дім як місце дії,
- 2) дім як стан і настрої героїв.

Проте, символічні значення Шевчукового *дому* не обмежуються лише ними. Дім є виміром простору, системою координат – локативом, тобто місцезнаходженням, і директивом, тобто

напрямком руху. Дуже часто дім стає пасивним об’єктом, на який певним чином впливають його мешканці (каузований). Дім є чимось на кшталт національності – за належністю чи неналежністю до нього всі люди роману “Дім на горі” поділяються на дві категорії: пожилці цього дому та чужинці (генератив). Сам дім є живою істотою, яка дихає, живе своїм життям і керує життям людей (агенс). Дім є загальною темою, лейтмотивом, на тлі якого звучать усі інші події твору (деліберат).

Статистичний аналіз виявлених синтаксичних одиниць, що є лінгвальними виявами концепту *дім*, дозволяє простежити їх динаміку й активність у тексті роману.

Таблиця 2

Синтаксична одиниця	Заг. кіл.	ПП	ПА	ПАС	ПД	ПЦ	ПЦС
Директив	113	2	1	–	37	68	5
Локатив	102	7	1	2	25	64	3
Каузований	38	4	1	–	13	17	3
Генератив	30	1	–	–	1	28	–
Агенс	26	5	–	1	8	8	4
Потенсив	24	9	1	3	1	8	2
Деліберат	24	–	–	–	13	10	1
Тематив	14	–	–	–	5	9	–
Транзитив	11	–	–	–	4	7	–
Лімітатив	4	–	–	1	–	2	1
Квалітатив	3	2	–	–	1	–	–
Темпоратив	3	–	–	–	–	2	1
Дименсив	2	–	–	–	1	1	–
Комітатив	2	–	–	–	1	1	–
Фінітив	2	–	–	–	–	1	1
Дестинатив	1	–	–	–	–	1	–
Партатив	1	–	–	–	1	–	–
Трансгресив	1	1	–	–	–	–	–

Окремий інтерес для дослідника – це ті випадки, коли одну синтаксичну одиницю вжито замість іншої, тобто синтаксична одиниця змінює свою семантику під впливом художнього тексту.

Зокрема, синтаксема каузований (на що впливають) виконує функцію потенсиву (стан, настрої): “*Запах бузків хвилиною плив із горба і огорнув малу хатину, на призьбі якої самотньо завмер хлопець*”; агенс перетворюється на потенсив, тобто діяч насправді є настроєм, станом: “*Ішов, бо не міг не йти: і рідна хата стала незатишна й чужа, а в душі виростав сум, котрий нівечить усе*” або “*Дім ще спав, сонно заклепивши віконницями вікна*”; директив (напрямок руху) стає потенсивом (станом душі героя): “*Смердить, свистить і тупає, – сказала крізь зуби Оксана. – Доведеться мені таки йти з дому*”; тематив перетворюється на генератив:

“*Зрешиною, благословить їх і використає ще одну нагоду, щоб внука таки повірила в казку їхнього обійстя*” – загальна тема дому конкретизується темою належності до цього дому; локатив (місце дії) є насправді потенсивом (станом): “*Я не можу жити з ним під одним дахом!*”.

Загалом виявлено 57 таких подвійних синтаксем, які не включено до загальної кількості. П’ятдесят із них – це прямі основні значення концепту. Найбільше синтаксичних перехрещень (17) спостерігаємо серед локативів і потенсивів, тобто душевний стан героїв роману визначено, пов’язано та обумовлено саме місцем їхнього проживання – рідним домом. Таким чином, у тексті роману “Дім на горі” спостерігаємо варіантність синтаксичних одиниць, спричинену законами художнього стилю.

За визначенням, поданим у великому тлумачному словникові сучасної української мови, лек-

сема *дім* має такі значення [2, с. 227]:

1. Будівля, призначена для житла або розміщення різних установ; будинок.

2. Приміщення, в якому живуть люди; житло.

3. Приміщення, люди, що в ньому живуть, та їхнє господарство.

4. Монархи одного роду, що послідовно заступали один одного.

Якщо порівняти словникове кодифіковане значення лексеми *дім* з авторськими значеннями *дому* Валерія Шевчука, стає очевидним, що письменник розширив її семантичне поле такими варіантами значень:

Дім – відправна чи кінцева точка руху.

Дім – місце, де відбуваються події в житті людей.

Дім – жива істота, на яку скеровані дії людей.

Дім як ідентифікаційна ознака людей за належністю чи неналежністю до нього. (Де в чому ця сема перегукується із четвертим словниковим визначенням, адже належність до того самого дому означає обраність людини, так само, як обраність монарха).

Література

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999. – 780 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
3. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Пер. с франц. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2004. – 376 с.
4. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982 – 367с.
5. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
6. Іващенко В. Термін концепт у психолінгвістичному осмисленні. / Українська термінологія і сучас-

Дім – жива істота, яка є виконувачем певної дії.

Дім – стан душі чи настроїв.

Дім – джерело думок і почуттів.

Дім як загальна тема, лейтмотив певного тексту.

Дім можна назвати ключовим для ідіолекту Валерія Шевчука концептом. Цю тезу підтверджують численні назви творів з іменами цього концепту (романи “*Дім на горі*”, “*Привид мертвого дому*”, новела “*Від порогу*”, оповідання “*Халабуда для коханки*”, повість “*Білі палаці хмар*”, збірка “*Українська хата: Поезії*”, новела “*У хаті чорного світу*”, оповідання “*Освітлена сонцем кімната*” тощо). Це підтверджується і мовленнєвою реалізацією концепту *дім* у тексті роману “*Дім на горі*”: дім не просто лексема, не просто символ чи образ роману. Дім у Валерія Шевчука є основою духовних цінностей, основою людських стосунків, основою буття.

Перспективою подальших аналогічних розвідок може стати дослідження концепту “дім” у всьому ідіолекті письменника; вивчення інших ключових для творчості Валерія Шевчука концептів, зокрема “дорога”; застосування запропо-

ності: Зб. наук. праць. Вип. V / Відп. ред. Л.О.Симоненко. - К., 2003. – С. 211-217.

7. Маслова В. А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: Учебное пособие / В. А. Маслова. – М., 2004. – 256 с.
8. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин в школах, лицеях, колледжах и вузах. – С.-Петербург, Научный центр проблем диалога. – 1996. – 760 с.
9. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997. – 824 с.
10. Шевчук В. О. Дім на горі: Роман-балада. – К.: Рад. письм., 1983. – 487 с.